

UOT-811.11-112

Səhifə:111-114

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2023.2.111>

Günay Əliyeva
Gəncə Dövlət Universiteti

MÜXTƏLİFSISTEMLI DİLLƏRDƏ ANTROPONİM KOMPONENTLI SABİT İFADƏLƏR VƏ ONLARIN FUNKSİONALLAŞMASI

XÜLASƏ

Dil bütöv xalqa mənsubdur və nəsillər dili bir nəsildən digərinə ötürür. Dil vahidləri içərisində xalqın ruhunu yaşadan ən maraqlı dil vahidləri olan sabit söz birləşmələrinin özünəməxsus yeri və mövqeyi vardır. Xalqların dini inancları, adət - ənənələri, onların qədim dövrlərdəki həyatı barəsindəki faktlar sabit birləşmələrdə əks olunur. Sabit birləşmələr bizə xalqların qohumluq münasibətləri və mənşələri barədə məlumat verir. Xalq öz inancını, adət-ənənələrini, həyat tərzi qanunlarını dəyisə bilər, lakin bu vərdişlər dildəki sabit söz birləşmələrində qorunub saxlanılır. Xalqın tarix və mədəniyyətini özündə hişf edən onomastik vahidlər içərisində antroponimlərin xüsusi yeri və mövqeyi vardır. İlk insan cəmiyyətində insanlar bir-birlərini fərqləndirmək üçün adlardan istifadə etməyə başlamışlar. Adlar vasitəsilə bir-birini ayırmaq ənənəsinin yaranması insan cəmiyyətinin ən böyük kəşflərindən sayılır.

Məqalədə müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərindəki antroponim komponentli sabit ifadələrin semantik xüsusiyyətlərindən də geniş bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: sabit, antroponim, ifadə, onomastika, müxtəlif, dil.

Giriş: Antroponim komponentli sabit ifadələr dildə müəyyən qat təşkil edir. Hər iki müxtəlif sistemli dildə bu kimi dil vahidlərinə rast gəlinir. Bu tip ifadələr və onların semantik-etimoloji xüsusiyyətləri hər iki dildə böyük maraq kəsb edir. Onomastik vahidlər içərisində insanın ən çox rast gəldiyi, hər gün rastlaşdığımız, gündəlik həyatımızda qəbul etdiyimiz dil vahidləri antroponimlərdir. Demək olar ki, dünyanın bütün xalqları gündəlik həyatında antroponimlərdən istifadə edir. Bu antroponimlər xalq həyatı ilə sıx bağlı olan sabit ifadələrin tərkibində yer alaraq müxtəlif semantikalarda çıxış edir. Əslində bütün antroponimlər apelyativ sözlərdən yaranmışdır. Onimlərin – xüsusi adların sayı əslində ümumi sözlərin-apelyativ leksik vahidlərin sayına bərabərdir. Bu statistika onomastika ilə məşğul olan alimlər tərəfindən aparılmışdır. Əslində ümumi isimləri xüsusi isimlərdən təcrid etmək mümkün də deyil. Onlar bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilindəki yuxarı-aşağı bütün antroponimlərin hamısı ümumi sözlərdən-apelyativlərdən əmələ gəlmişdir. “Apelyativlər leksik yolla onimə çevrildəndən sonra ilkin mənasından uzaqlaşır və onomastik məna kəsb edir və onomastikanın spesifik qanunları ilə tənzim olunur” [1, s.289].

Bütün cəmiyyətlərdə insanların adlandırılması fərdləri bir-birindən ayırmağa xidmət göstərsə də, ingilis türk və Azərbaycan dilində adlandırma müəyyən nüanslarına görə bir-birindən fərqlənir. Qədim türklərdə adlar şəxsin özü ilə əlaqədar olurdu. Hətta uşağa ad müəyyən yaşda hər hansı bir fəaliyyətinə görə verilirdi. Ad sistemi ilə bərabər türklər arasında ləqəb və təxəllüslər də yaygın olmuşdur. Türk ad sistemi zaman-zaman digər dillərin təsiri altında qalmışdır. İslam dininin qəbulundan sonra azərbaycanlıların ad sistemi ərəb mənşəli adlarla zənginləşmişdir.

Qədim ingilislər isə insan adlarının sehrli qüvvəyə malik olduğunu zənn edirdilər. Qədim anqlo-sakslar inanırdılar ki, adlar adamlara sağlamlıq, rifah, var-dövlət, rahatlıq, şücaət, qəhrəmanlıq, şöhrət gətirməyə qabildir. Ona görə də onlar uşaqlara belə adlar qoymağa üstünlük verirdilər. Aşağıdakı adlar bu qəbildənir: *Aelf*-ruh; *Beorht*-parlaq, işıqlı ruh; *Beorn*-müqəddəs döyüşçü; *God*-yaxşı, xeyirxah, faydalı, şərəfli, bacarıqlı, yaxşılıq, pay, əmlak; *Maere*- qurbanlıq; *Read*-müdrəklik [5, s. 112].

Sonralar ingilislər xristianlığı qəbul etmiş, bununla da onların ad sistemi yəhudi, yunan və latın adları ilə zənginləşmişdir. Roma legionlarının 400 il müddətində Britaniyanın ərazisində yaşaması qədim ingilislərin-keltlərin antroponimik sisteminə önəmli təsir etmişdir.

T. Novruzov yazır: "...bizim eranın IV əsrində alman qəbilələri (anqlar, sakslar, yutlar, frizlər və b.) qitədən adalara intensiv şəkildə köçməyə başlamışlar. Bu köçmə prosesi, adalara şübhəsiz ki, yeni şəxs adlarının gətirilməsi ilə nəticələndi. Skandinavlar İngiltərəyə özləri ilə müəyyən antroponimlər də gətirmişdilər. O dövrdə bir sıra skandinav və anqlo-saks adları paralel işlənmişdir. Məsələn, Asgurz (skand.) və Esgar (ingl.) [6, s. 224]. Bu baxımdan da ingilis dilində Roma və yunan antik mədəniyyətinə aid olan insan adlarının yer aldığı sabit ifadələrə rast gəlinir: Məsələn, *Pandora's box, Penelope's web, between Scylla and Charybdis, a labour of Hercules, Achilles'heel, the sword of Democles, to appeal from Philip drunk to Philip sober,* və s.

Ümumiyyətlə, ingilis dilindəki antroponim komponentli sabit ifadələri şərti olaraq bir neçə yerə bölmək olar: ənənəvi dəbdə olan kişi və qadın adları ilə əlaqəli sabit ifadələr; real antroponim komponentli sabit ifadələr; bədii ədəbiyyatdan götürülmüş xüsusi isim komponentli sabit ifadələr; tərkibində yer adları olan sabit ifadələr. Bu təsnifatı heç bir dəyişiklik etmədən Azərbaycan dilindəki antroponim komponentli sabit ifadələrə də aid etmək mümkündür. İngilis dilindəki şəxs adlarının, xüsusilə də sabit ifadələrin tərkibində işlənən antroponimlərin böyük bir qismini Bibliyadan götürülmüş adlar təşkil edir. Məsələn, *the apple of Sodom; balm on Gilend; he old Adam; to raise Cain; Job's comforter; a Judas kiss; as poor as Job; the flesh pots of Egypt* və s.

Azərbaycan dilində antroponim komponentli sabit ifadələrin böyük bir qismindəki insan adları məhz bədii ədəbiyyatdan götürülmüşdür. Məsələn, *Məcnun kimi dağa düşmək//Məcnun olmaq//Məcnun olub çöllərə düşmək//Məcnun tək çölü gəzmək//Məcnun tək dağı gəzmək//Məcnun tək düzə düşmək* [2,s.510]. *Dədə Kərim kimi yanmaq* ifadəsi XVII əsr şifahi xalq ədəbiyyatında yaranmış "Əsli və Kərim" dastanı ilə əlaqədardır. Dastanda iki sevgilinin məhəbbətinə mane olmaq istəyən Qara Keşiş heç bir vəchlə Əslini Kərimə verməyə razı olmur. O, Kərimi dəfələrlə oğru adlandırır, zindana saldırır, uzun əzab və əziyyətlər verdiyi bu fədakar gəncin inadından əl çəkmədiyini gördükdə əlacsız qalır, hiyləyə əl atır. Zifaf gecəsi Əslinin sehrlənmiş düymələri açılmadıqda Kərim od tutub alışır və onun külündən Əsli də yanır və məhv olur [1.s.254]. *Qərbi ağlamaq tutdu; Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu; Əlinin papağını Vəliyə qoyur, Vəlinin papağını Əliyə qoyur* və s. sabit ifadələrə Azərbaycan danışıq dilində də sıx rast gəlirik.

Hər iki müxtəlif sistemli dildə bu kimi sabit ifadələrdən əsasən üslubi məqamlarda istifadə olunur. Azərbaycan dilində elə antroponim komponentli sabit ifadələrə rast gəlinir ki, onlardan məhz səs çalarlığı yaratmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, "Yengəmiz Yetər oldu, günümüz betər oldu"; "Şakirə baxmış Şükürə min şükür"(Azərb.) və s. Azərbaycan dilindəki müəyyən qisim sabit ifadələrin tərkibindəki antroponimlər tarixi şəxsiyyətlərin adları ilə bağlıdır. Məsələn, *Şah Abbasa yaradı, keçəl Abbasa yaramadı?!; Evində yatır, yuxuda Həzrəti Süleymanı görür* və s.

D.Əliyeva bildirir ki, türk dillərində XX əsrin tarixi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirə biləcək antroponimli atalar sözləri və deyimlərə təsadüf edilmir [3,s.11]. Çox vaxt tarixi şəxsiyyətlərin adları da onomastik frazeologizmlərin tərkibində yer alır: Məsələn, *Hər oxuyan Molla Pənah olmaz; Süleymana qalmayan dünya heç kəsə qalmaz; Füzuli dərd əlindən dağa çıxdı, dedilər bəxtəvər yaylağa çıxdı-əzab-əziyyət içində yaşayan birisinin başqalarının gözündə firavan yaşaması, kef çəkməsi mənasında işlədilən ifadə; elə bil çar Nikolayın qırx illik topu partladı//Elə bil dünya dağıldı; Nəsrəddin şah nəçidir?-hətta ən varlı adamların belə qibtə edəcəyi, həddindən artıq firavan, zəngin bir həyat haqqında deyilən ifadə; Nəsrəddin şahın övladlarısız?-yersiz olaraq təkəbbürlü, heç kəsin qarşısında əyilmək istəməyən adamlar haqqında deyilən kinayəli ifadə; Nikolay boyda dağ-Dağ boyda kişi; Nikolay məktəbi görmüş- Dünya görmüş; Nikolaydan qalma//Nuh Əyyamından qalma; Nuh əyyamında//Nuh əyyamından qalma//Nuh Nəbidən qalma//Nuh zamanından//Nuhdan qalma; Tarixi-Nadiri yarıyacan oxumaq- savadsız, məhdud dünyagörüşlü və ya yarımçıq təhsilli olmaq. Mənim də savadım var mənasında işlədilən ifadə.*

Bu tip maraqlı sabit ifadələrdən biri də "Nuh" komponentli ifadələrdir. X. Heydərova bildirir ki, Qurana görə Adəmdən sonra gələn dördüncü peyğəmbər Nuhdur. Dünyanı su basması hekayəsi

də onunla bağlıdır. Müəllif İmadəddin Nəsiminin əsərlərində Nuh antroponiminə intensiv şəkildə rast gəldiyini bildirir [4,s.114].

Aşiq ol, eşq ilə bil məntiqi şaqin dilini

Möminə Nuhi-nəcat, kafirə tufan dedilər. (İ.Nəsimi)

Antroponim komponentli sabit ifadələrin strukturunda az hallarda apelyativ sözlər öz real semantikasını hifz edə bilir. Apelyativ leksika semantik dəyişikliyə uğrayaraq yeni simvolik mənə qazanır. Sabit ifadənin tərkibində yer alan antroponimdə semantikləşmə - müəyyən bir mənənin qorunması; desemantikləşmə - konkret bir mənənin itməsi və yerinə yeni bir mənənin yaranması prosesi reallaşır. Müasir ingilis dilində məşhur yazıçıların, elm adamlarının adlarını istifadə edən və ya məşhur insanların ləqəblərinin işləndiyi frazeoloji vahidlər təşkil edir. Məsələn, *according to Cocker* - “tamamilə doğru, tam olaraq, bütün qaydalara görə” anlamını verir. XVII əsrdə ingilis hesab dərsliyinin müəllifi E. Cocker antroponimi, gördüyümüz kimi, onomastik frazeologizmin tərkibində daşlaşmışdır.

İngilis və Azərbaycan dilindəki antroponim komponentli sabit ifadələrin bir qismini dini kitablardan, əsasən də “Quran” və “İncil” dən alınmış ifadələr təşkil edir. Məsələn, *a Judas kiss* – “Yəhudanın öpüşü, xəyanətkar bir öpüşdür”; *the mark of Cain* – “Qabilin möhürü”, müqəddəs kitabə görə, Allah qardaşı Habilə öldürdüyünə görə Qabili damğlayıb. Məcəzi mənada – “cinayətin damğası” mənəsini verir. *Like Daniel in the lion's den* – “aslanla bir qəfəsdəki kimi”. İfadə, Kral Dərinin zadəganların ittihamına görə aslanlarla bir yuvaya atılmaq məcburiyyətində qalan Daniel peyğəmbərin “İncil” dəki hekayəsi ilə bağlıdır. *Old as Adam* – “dünya qədər qoca”, “keçmiş illər”, “Adəmdən qalmış” mənalarını verir. *Dağ Məhəmmədə sarı gəlməsə, Məhəmməd dağa tərəf gedər*.

Azərbaycan dilindəki sabit ifadələrin tərkibindəki antroponimlərin böyük bir qismi ərəb mənşəlidir. Məsələn, *Məhəmməd ümməti/İslam ümməti*-İslama qulluq edən adam, islam dininə iman gətirənlər; *İlanı Seyid Əhməd Əli ilə tutmaq*- Çətin və qorxulu işləri siyasət işlədərək başqasının əli ilə görmək, günahkarı başqasının əli ilə tutmaq; *Keçəl Həsən, Həsən keçəl, nə tafotu var*- Eyni fikrin iki müxtəlif formada söyləndiyi vaxt deyilən ifadə; *Əli aşından da olmaq, Vəli aşından da*-Əli hər şeydən çıxmaq, bir məqsədə nail olmaq yolunda digər imkanlarını da itirmək, hər şeyini itirmək, avara, sərkərdən qalmaq; *Əlinin papağını Vəlinin başına qoyur, Vəlinin papağını Əlinin* –görüntü yaratmaq, qarışıq salmaq; *Əlisi dəli, Vəlisi dəli, qırılmışın hamısı dəli*-ətrafda ağıllı bir kimsənin olmaması; *Dağ Məhəmmədin yanına gəlməzsə, Məhəmməd dağın yanına gedər*. –Kiminsə əvvəlcə özünü güclü, qüdrətli hesab edərək təkəbbürlü olmasına qarşı deyilən ifadə; *Bir həsir, bir Məmməd-nəsir/evi məsciddir, bir həsirdir, bir Məmmədnəsir*- Son dərəcə kasıb olan, yoxsul yaşayan, heç bir var-dövləti olmayan adam haqqında işlədilən ifadə; *Əhmədi-Biqəm*- Qəmsiz, qayğısız, bəzən də özünü arsızlığa vuran adamlar haqqında deyilən bu ifadə dilimizdə bir varvarizm kimi (əslində fars dili izafəti şəklində qurulmuşdur) işlənir; *Əli, Vəli*- Azərbaycan dilində “Əli” və “Vəli” sözləri qarşılaşdırma və ya müqayisə anlayışları şəklində işlədilir: *Əli aşından da olduq, Vəli aşından da. Əlinin papağını Vəlinin başına qoyur, Vəlinin papağını Əlinin başına. Əlisi dəli, Vəlisi dəli, qırılmışın hamısı dəli. Əli, Vəli, Pirvəli* və s. Güman ki, ifadə şübhəli təbliğatını dərk edə bilməmək və ya ona etiraz əlaməti kimi formalaşmışdır. İngilis dilində olan bir çox sabit ifadələr Hind-Avropa dilləri ailəsindəki digər dillərdən keçmişdir. Məsələn, fransız dilindən götürülmüş frazeoloji vahidlərə baxaq: *Buridan's ass* –“qətiyyətsiz insan” (fransız alimi Jan Buridanın adını daşıyan fəlsəfi paradoks); *Ainaschar's dream* – “xəyal etmək”. Bu sabit ifadə “Min bir gecə” nağıllar toplusundan götürülmüşdür.

Nəticə. Araşdırmadan bu nəticəyə gəldik ki, müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində antroponim tərkibli sabit ifadələr əsasən bədii və danışiq üslubunda funksionallaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı: Elm və təhsil, 2019, (425 s.) s.254
2. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti./ Həmidov İ., Qocayev M., Məmmədova R., Həmidov L. Bakı: Teas press nəşriyyatı, 2020, 1560 s.

3. Əliyeva D. Türkdilli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində onomastik vahidlər. Fil. ü. e. dok. diss. avtoreferatı, BAKI –2018
4. Heydərova X. Nəsiminin dilində işlədilən onomastik vahidlərin izahlı lüğəti. S. 114
5. Holmer N.M. Indian Place Names in North America. Cambridge, 1948, 542p. p112
6. Novruzov T. Dünya ədəbiyyatı tarixi. I hissə (Qədim şərq ədəbiyyatı) Bakı: APİ nəşriyyatı, 2011, 310 səh.
7. Paşayev A. Antroponomik leksika/müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya. II c. Bakı: Zərdabi nəşr, 2022. 289-313.

Гюнай Алиева

Фиксированные выражения с антропонимными компонентами и их функционализация в языках разной системы

Резюме

В статье рассматриваются семантические особенности устойчивых выражений с антропонимическим компонентом в английском и азербайджанском языках, которые являются языками разной системы. Язык принадлежит всему народу, и поколения передают язык от одного поколения к другому. Среди языковых единиц свое место и положение имеют устойчивые словосочетания, являющиеся наиболее интересными языковыми единицами, сохраняющими живой дух народа. Факты о религиозных верованиях, обычаях и традициях людей, их жизни в древности отражены в устойчивых сочетаниях. Устойчивые ассоциации дают нам представление о родстве и происхождении народов. Люди могут менять свои верования, обычаи и законы образа жизни, но эти привычки сохраняются в языке в устойчивых словосочетаниях. Особое место и положение в ономастических единицах, сохраняющих историю и культуру народа, занимают антропонимы. В раннем человеческом обществе люди начали использовать имена, чтобы различать друг друга. Появление традиции различать друг друга по именам считается одним из величайших открытий человеческого общества.

Ключевые слова: константа, антропоним, выражение, ономастика, разновидность, язык.

Gunay Aliyeva

Fixed expressions with anthroponymous components and their functionalization in languages with different systems

Summary

The article deals with the semantic features of fixed expressions with anthroponymic component in English and Azerbaijani languages, which are languages with different systems. The language belongs to the whole people and generations pass the language from one generation to another. Fixed word combinations, which are the most interesting language units that keep alive the spirit of the people, have their own place and position among language units. The facts about people's religious beliefs, customs and traditions, their life in ancient times are reflected in stable combinations. Fixed associations give us clues about the kinship and origins of peoples. People can change their beliefs, customs, lifestyle laws, but these habits are preserved in the fixed word combinations of the language. Anthroponyms have a special place and position in the onomastic units that preserve the history and culture of the people. In early human society, people started using names to distinguish each other. The emergence of the tradition of distinguishing each other through names is considered one of the greatest discoveries of human society.

Key words: constant, anthroponym, expression, onomastics, variety, language.

Çapa tövsiyə edən:

Gəncə Dövlət Universiteti

Rəyçilər:

***professor Telman Quliyev
dosent Elvin Atakişiyev***